

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЗАМОНАВИЙ ТАРИХШУНОСЛИГИДАГИ КОНЦЕПТУАЛЬ ЎЗГАРИШЛАР ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШ МУАММОЛАРИ

И.М. Хўжахонов

Тарих фанлари номзоди, бош илмий ходим

*Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар
билан дўстлик алоқалари қўмитаси*

Калит сўзлар: Амир Темур, манба, ўзлик, Руи Гонзалес де Клавихо, Ибн Арабшоҳ, Шарафиддин Али Яздий, Зафарнома, Самарқанд.

Аннотация: Ушбу мақолада Амир Темур даврига оид тарихий манбаларда тарихий-этнографик маълумотлар асосида ўз даврига хос турли ўзликларнинг акс этиши таҳлил этилган. Манбалардаги маълумотлар асар муаллифларининг ёндашуви, қарашлари ва ўзлигини англашидан келиб чиқиши мумкинлигига эътиборни қаратган.

REFLECTION OF DIFFERENT IDENTITIES IN HISTORICAL SOURCES OF THE TIME OF AMIR TIMUR

I.M. Khuzhakhonov

Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher

Committee on Interethnic Relations and

Friendship Relations with Foreign Countries

Key words: Amir Temur, source, identity, Ruy Gonzalez de Clavijo, Ibn Arabshah, Sharafuddin Ali Yazdi, Zafarnameh, Samarkand.

Abstract: In this article, on the basis of historical and ethnographic data, the reflection of various identities in historical sources relating to the period of Amir Temur is analyzed. Emphasis is placed on the fact that the information in the sources can be derived from the approach, views and self-consciousness of the authors of the work.

ОТРАЖЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ ВРЕМЕН АМИРА ТИМУРА

И.М. Хўжахонов

Кандидат исторических наук, главный научный сотрудник

Комитет по межнациональным отношениям и

связям дружбы с зарубежными странами

Ключевые слова: Амир Темур, источник, идентичность, Руи Гонсалес де Клавихо, Ибн Арабшах, Шарафуддин Али Язди, Зафарнаме, Самарканд.

Аннотация: В данной статье на основе историко-этнографических данных анализируется отражение различных идентичностей, в исторических источниках, относящихся к периоду Амира Темура. Делается акцент на том, что информация в источниках может быть выведена из подхода, взглядов и самосознания авторов произведения.

КИРИШ

Амир Темур нафақат ўзбек давлатчилиги тарихида балки бутун ЕврооСИё тарихида ёрқин из қолдирган ҳукмдор ҳисобланади. У барпо этган салтанатнинг куч-қудрати, унинг ҳарбий юришлари, бунёдкорлик ишлари ва бошқалар ҳақида тарихий манбаларда бой маълумотлар келтирилган. Соҳибқирон ҳали тириклик давридаёқ, унинг шахси ва амалга оширган ишлари тўғрисида оддий халқ орасида уни илоҳийлаштирувчи ривоятлар ва айрим салбий афсоналар ҳам тўқилган. Темур даври тарихига оид қўплаб манбалар мавжуд бўлиб, уларнинг баъзилари хорижлик тарихчи ва сайёҳларнинг қаламига мансуб. Ушбу мақолада биз уларнинг айримларидаги маълумотларни ўзликни англаш нуқтаи назаридан таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

ТАДҚИҚОТНИНГ УСУЛЛАРИ

Амир Темур даврига оид эътиборга молик тарихий асарлардан бири испан элчиси Руи Гонзалес де Клавихонинг саёҳат кундалиги ҳисобланади. Унда Клавихо ўзининг 1403-1406 йиллардаги саргузашти давомида қўрган кечирганлари ҳақида, хусусан, Амир Темур салтанати ҳақида маълумотлар келтиради. Клавихони Темур қурдирган боғлар, Шаҳрисабздаги Кўксарой ва Самарқанд шаҳрининг катталиги, иморатлари, саройлари ва масжидлар ҳайрон қолдиргани маълум. Самарқанд шаҳри ҳунармандчилик маркази эканлиги, у ерда Шарқнинг турли ҳудудларидан келтирилган ҳунармандлар яшаши, шаҳарнинг бойлиги фақат озиқ-овқатнинг мўллиги билан белгиланмасдан, балки шойи матолар, атлас, мўйнадан қилинган кийимлар ва шунга ўхшаш сон-саноксиз моллари билан ажралиб туриши ҳақида ёзади.

МУҲОКАМА

Унинг маълумотларига кўра, шаҳар аҳолиси орасида “турли халқлар – турклар, араблар, маврлар ва бошқалар, арман ва юнон католиклари, несторианлар ва якобитлар, шунингдек, сувга чўмилиш маросимини юзларидаги олов билан ўтказадиганлар, яъни ўзига хос тушунчага эга насронийлар” (1.110) – бўлган.

Клавихони Самарқанд шаҳридан унча узоқ бўлмаган майдонда (Кониғил) Темурнинг буйруғи билан мамлакатнинг турли ҳудудларидан келган кишилар томонидан уч кун ичида 20 минг атрофида чодир тикланиб, ўзгача бир кўриниш касб этгани, бунда ҳар бир амалдор ўзининг мақомига қараб ҳукмдорнинг баланд ва маҳобатли чодир атрофида чодир тиклай бошлаганлиги ҳайратга солганлиги аниқ (1.115). Бу ерда нафақат саркардалар, балки ошпазлар, қассоблар, нонвойлар, арпа ва мева сотувчилар кўчиб келиб, ҳар бирлари алоҳида кўчаларга жойлаша бошлаганлигини қайд этади. Унинг ёзишича, қўшин билан бирга доимо ҳаммомлар ва масжидлар ҳам кўчириб юрилган.

Клавихо Амир Темур урушлардан ташқари кўпинча бўш вақтини шаҳар атрофидаги боғларда ўтказишини таъкидлайди. Бу боғларда Темур ёки унинг аёллари, набиралари бошчилигида кўнғилочар базму жамшидлар уюштирилган. Испан элчиси Темурнинг отаси ҳақида ёзар экан, туркий қавмларга хос муҳим бир ўзликни қайд этади: “Унинг отаси ҳам шаҳарга яқин қишлоқда яшаган, бу қабиланинг аслзодалари шаҳардан кўра экин майдонларига эга қишлоқларда яшашни афзал кўришган”. Демак, Амир Темурнинг Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарлари атрофида қўплаб боғу роғларни барпо этишида табиатга яқин бўлишдек туркий ўзлик муҳим омил бўлган дейишимиз мумкин.

Клавихо Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерларни Мўғалия (Мўғулистон), унинг аҳолиси тилини эса мўғул тили деб атайди. Мовароуннаҳр ҳудудини Самарқанд ерлари, Темур давлатини ҳам Самарқанд империяси деб ёзади.

Темур ҳақида ёзар экан, уни гарчи Кешда туғилган бўлсада, аслида бу ерлик бўлмаганлигини, балки чигатой деб аталувчи қабилалардан бирига тааллуқли бўлган ва татарларга мансуб бўлган, бу ерга Тарталиядан келган деб ёзади (1.104). Клавихо Дашти Қипчоқ ерларини ўша давр Европа анъанасига хос тарзда Тарталия деб, мўғул қўшинидаги туркий қавмларни эса татарлар деб атайди. Клавихо турк деганда фақат Боязидни ва бошқа усмонли туркларни назарда тутди.

Темур даври тарихига оид яна бир асар Ибн Арабшоҳ қаламига мансуб. Ибн Арабшоҳ асли Дамашқлик бўлиб, Темур уни оиласи билан Самарқандга мажбуран келтирган. У 1389 йилда туғилган. Ибн Арабшоҳ Самарқандга келган пайтида 12 ёш бўлган ва ушбу асарини кейинчалик, 1436-1437 йилларда ёзган. Унинг Темурга нисбатан босқинчи сифатида қараганлиги ва асарда унга нисбатан танқидий ёндашганлигининг сабаби шу бўлса керак.

Назаримизда Ибн Арабшоҳнинг асарида Темурнинг Шом, Ироқ, Миср каби мусулмон ўлкаларига юришлари ва улар билан шариат, мазҳаблар ва ҳақиқат бўйича савол жавоблари марказий ўринни эгаллайди. Муаллиф ушбу урушларни Чингизхон тавротига (ясоқ) эътиқод қилувчи Темурнинг чин мусулмонлар устига юриши сифатида қоралашга ҳаракат қилсада (2.204), лекин ушбу мамлакатлар олимлари билан савол жавоблари Темурнинг асл мақсади шариатга зид эмаслигини кўрсатади.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темур Шом ва Ироқ каби юртларга борганда нима учун сизлар Муовия (р.а.)ни ўзларинга ҳалифа деб биласизлар? Ахир у Али (р.а.) ва уни авлодларини ўлдириб ҳалифаликка эришган, деган норозилик кайфиятини билдиради. Бу бўйича саволлар беради. Масалан, Темур Халаб шаҳри қалъасини эгаллаганининг иккинчи куни шаҳар олимлари ва қозиларини чорлаб, Бухоро, Самарқанд, Хирот ва бошқа ўзим фатҳ қилган мамлакатлар олимларидан сўраган нарсамни сўрайман, “бизлардан ўлганлар шаҳидми ёки сизлардан?” деган тарзда савол беради. Бу саволга шаҳар шайхи ҳадис орқали жавоб беришга ҳаракат қилади, яъни, бир аробий Пайғамбаримиз (с.а.в.) олдиларига келиб, бир киши ўз шарафи учун жанг қилади, бошқа бир киши шижоат кўрсатиш учун уруш қилади, яна бири эса ўз қудратини кўрсатиш учун қилади. Шулардан қайси биримиз Худо йўлида шаҳидмиз? Шунда пайғамбаримиз (с.а.в.) “Кимки тангрининг сўзи ҳамма нарсадан олий бўлиши учун курашса - ана ўша шаҳид ҳисобланади” - деганлар. Темур “хўб, хўб”, яъни мақул дейди. (2.208) Темур олимлар билан яна савол жавоблар қилади, унинг охириги саволи қуйидагича бўлади: Али (р.а.), Муовия (р.а.), Язид хусусида нима дейсизлар? Бундан кўриниб турибдики, исломдаги илк бўлиниш масаласи Темур даврида ҳали ўз долзарблигини йўқотмаган эди.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темур аскарлари ичида бутпараст турклар, оловга сажда қилувчи мажусий ажамлар, қоҳинлару сеҳргарлар, золимлару мункирлар бор эди. Бутпарастлар ўз санамларини кўтариб юрар, қоҳинлар эса каломларини сажъ билан ифода қилишган (2.96). Арабшоҳ ҳам ўз асарида Мовароуннаҳрдаги турк-мўғулларни чигатойлар деб, Даштликларни эса тоторлар деб деб атайди. Гарчи юқоридаги манбаларда шундай қайд этилган бўлсада, лекин бизга маълумки, Темур ва темурийлар ҳеч қачон ўзларини чигатойлар деб атамаган, балки турклар, туркий қавм деб атаган.

НАТИЖАЛАР

Темур даври тарихи бўйича энг мукаммал ва ҳақиқатга энг яқини деб тарифланадиган асар бу Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сидир. Шарафиддин Али Яздий Эроннинг Форс вилояти шимолидаги Язд шаҳрида туғилган. У темурийлар саройида хизмат қилган. Зафарнома асарини ҳам у Амир Темурнинг набираси Иброҳим Султоннинг ташаббуси билан ёзган. Бундан мақсад Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятини тўлиқ, ҳақиқатга яқин тарзда ёритиб берувчи асарнинг мавжуд эмаслиги эди. Айнан ушбу

асарни темурийларнинг ўзлигини кўпроқ намоён этади, деб айтиш мумкин. Хусусан, асарда Амир Темурнинг уч, беш ва етти йиллик урушларининг сабаблари келтирилган бўлиб, 1385 йилгача, яъни Тўхтамишнинг Эронни босиб олиш мақсадида Табризга бостириб киришига қадар, Соҳибқироннинг бошқа ўлкаларга юриш қилиш аниқ мақсади бўлмаган. Асосий урушлари ўзига яққол душман бўлган ҳудудлар, мусулмонларга заҳмат етказиб турган мусулмон бўлмаган давлатлар ва ҳоказолар ташкил қилган. Лекин шу воқеадан кейин Тўхтамишхондан олдин Эронни босиб олишга киришади. Балки, Холугайнинг мулкларини тўлалигича қўлга киритишга ҳаракат қилади. Ироқ, Шом ва Шарқий Анатолияни эгаллайди. Чунки, бу ерларнинг ҳокимлари Темурнинг душманларига паноҳ берганди, унга ҳавф солиб турарди (3.107). Темурнинг кўп йиллик юришларининг яна бир сабаби сифатида муаллиф Мўғулистон, Эрон ва Ироқда Буюк ипак йулини ҳавфсизлигини таъминлаш бўлганлиги, чунки, бу даврда нафақат қарвонлар, балки, элчилар ҳам бемалол бу юртлардан қатнай олмай қолганлигини келтиради. Шунингдек, Ҳаж сафарига бориш ҳам ҳавфли бўлиб қолганди. Темур бирор мамлакатни фатҳ қилгач, у ерда ободончилик ишларини қилганлигини қайд этади. (3.204)

Али Яздийнинг асарида Темурнинг Даштликлар ва жетеларга қарши урушига кўп урғу бериладики, бу Темур ва темурийларнинг асосий рақиблари айнан улар бўлганлигидан балолат беради. Асарда XIV асрга хос бўлган бой географик номлар келтирилган бўлиб, Ироқ ва Шарқий Анатолиядан то ҳозирги Хитой марказигача ва форс кўрфазидан то Кама дарёси ҳавзасигача бўлган жой, сув, кент, шаҳар, тоғ ва доvonларнинг қарлуқча номлари келтирилади. Бу эса ушбу ҳудудларда XIV асрда қарлуқ лаҳжаси кенг тарқалганлигидан далолат беради.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Амир Темур даври тарихига оид манбалар ўзининг мазмуни, ёндашув усули, тузилиши, муаллифларнинг қарашлари жиҳатидан турли хил бўлиб, уларда ўша даврга хос турли ўзликлар ҳам ўз ифодасини топган. Шу боис ушбу манбаларни ўзликни англаш нуқтаи назаридан талқин қилиш Темур даврига оид айрим масалаларни кенгроқ тушунишда муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Руи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Перевод со староиспанского. М.: “Наука”, 1990.
2. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). 1-2-китоб. Тошкент: “Меҳнат”, 1992.
3. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Тошкент: “Шарқ”, 1997.